

TARİX, ANTROPOLOGİYAVƏ SİYASİ ELMLƏR

BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ

“Sivilizasiya” jurnalı 2015.№10

Pərinaz SADIQLI

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANU LUĞAT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ DİNİ TƏSƏVVÜRLƏR

Ключевые слова: «Диван», Махмуд Кашгари, религиозные представления, тюрк, народ, Тенгри, тенгрианство

Keywords: “Divan”, Mahmud Kashgari, a religious belief, turkic people, god, goddess.

Əvvəldə deyildiyi kimi, “Divan”da mənəvi mədəniyyətin demək olar ki, bütün sahələri haqqında xeyli məlumatlara rast gəlinir. Mənəvi mədəniyyətin öyrənilməsi vacib olan sahələrindən biri də qədim dini etiqadlar və xalq inanlarıdır.

Türk xalqının dini etiqadları deyəndə, hər şeydən öncə, göz önünə Tanrı və tanrıçılıq gəlir. Bu da təsadüfi deyil. Tanrı və tanrıçılıqla bağlı düşüncələr çox qədim dövrlərdən başlayaraq türk xalqının təfəkküründə geniş yer tutmuş, onun dini etiqad və təsəvvürlərinin əsasını təşkil etmişdir. Türklər yeri və göyü, onların arasında yaşayan bütün canlıları yaradan uca bir Tanrıya inanırdılar. Tanrının göydə olduğunu düşünür və onu çox vaxt göylə eyniləşdirirdilər. Qədim türk yazılı abidələrində və şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində biz bu təsəvvürlərin çox aydın şəkildə ifadə olunduğunu görürük. Bütün bunlara söykənərək Bahaəddin Ögəl yazır ki, “Türklər göyə də Tenqri deyirdilər. Göyü yaradan uca bir gücə də” (23, 11).

M. Kaşğarının “Divan”ında Tanrı və tanrıçılıqla bağlı çox zəngin bilgilər toplanmışdır. Bu bilgilər türklərin Tanrıya münasibətini və tanrıçılıq düşüncələrini açıb ortaya qoymuşdur. “Divan”da maraqlı doğuran əsas məsələ Tanrı sözünə tez-tez rast gəlinməsidir. “Divan”da “Tanrı” sözünə daha çox “tənqri” şəklində rast gəlinir ki, bu da adın qədim türk dilindəki tələffüz formasıdır. VI yüzil tarixçisi Menandsor türklərdən bəhs edərkən qeyd edir ki, hər nə qədər torpağı, suyu və odu müqəddəs hesab edirlərsə də, kainatın tək yaradıcısı olan “Tanrı”ya inanırlar (27).

“Divan”da sitayiş, ibadət “tapuğ”, tanrıya sitayiş isə “tənqri tapuğı” kimi yazılmışdır (6, 75). “Tənqri tapuğı” ifadəsi “Tanrıya tapınan” anlamındadır. Azərbaycanda bu gün də “Tanrı” və “tapınmaq” sözləri, onlardan yaranmış “Tanrıya tapınmaq” ifadəsi işlənir. “Tənqirgən” “Divan”da müsəlman olmayan türklərin dilində tanrıya ibadət edən adamı kimi izah olunmuşdur (8, 336). “Divan”da tanrı sözünə “idli”, ulu tanrı “tənqri” (7, 326) formalarında rast gəlinir. “Tənqri məninq işim etti-tanrı mənim işimi yoluna qoydu, rast saldı” (6, 223), “ol tənqriyə kitrginsədi-o, tanrının birliyini açıqca

söyləmək istədi" (7, 306), "tənqri mənə ağırladı-tanrı mənə kərəm qıldı" (6, 327), "tənqri mənə uluqladı-tanrı mənə ucaldı" (6, 323), "kul tənqriyə tərxi qul ta iriy. 1 tapındı, səcdə etdi" (7, 33), "mən tənqriyə sığınur-mən tanrıya sığınuram, pənah aparıram" (7, 171), "tənqri yaluquk yarattı-tanrı adəmi yaratdı (tanrı adəmi və bütün varlığı xəlq etdi) (7, 306), "tənqri kar karlattı-tanrı qar yağdırdı" (7, 330), "tanrı yağmur yağturdı-tanrı yağış yağdırdı" (8, 108) ifadələri "Divan"da tanrıya bağlı rast gəlinən ifadələrdir. Moğollar müqəddəs tanrılarını "Tengri" adlandırırlar və bu söz "göy" mənasını ifadə edirdi. Tanrıyı Buryatlar "Tengeri", Volqa tatarları "Tengere", bəlirtillər "Tingri", Yakutlar "Tanqara", Çuvaşlar "Tura" adları ilə adlandırırlar. Məsəvi türkləri (Qaraimlər) "Allah" sözü üçün "Tenri" ifadəsini, Qaqauzlar isə "Tanrı" sözünün yerinə "Allah" kəliməsini istifadə etmişlər. Qaqauzların sözlüklərində "Tanrı" sözü də var (18, 32).

"Divan"da dini etiqadlar da mühüm yer tutur. Bunlardan biri də "yada daşı" ilə bağlı etiqadlardır. "Divan"da yada daşı ilə bağlı çox maraqlı fikirlərə rast gəlinir. "Yada daşı" "Divan"da "yat" kimi izah olunmuşdur. Bu bir növ şamanlıqla, qanlıqla əlaqələndirilmişdir. Qaynaqlarda göstərilir ki, türklər müəyyən daşların (yada daşı) vasitəsi ilə yağış və qar yağdırmağı, külək əsdirməyi bacarırlarmış. Bu hadisə türklər arasında çox geniş yayılmışdır. Mahmud Kaşğari yazır ki, mən bunu yağma ölkəsində öz gözlümle gördüm. Orada yay vaxtı bir yanğın baş vermişdir. Bu siltətlə qar yağdırıldı və ulu Tanrının izni ilə yanğın söndürüldü (8, 11). Görünür, bu etiqada Mahmud Kaşğariyənin özü də inanmışdır. Ona görə də "Divan"da türklərin yağış yağdırmaqla bağlı inancları və yada daşı haqqında çoxlu ifadələr toplanmışdır. "Divan"ın ayrı-ayrı cildlərində rast gəlinən "bəy yatlattı-bəy yada daşına oxutdu (bəy qama, şamana yada daşı ilə qanlıq etdirdi, nəticədə külək əsdi, yağış yağdı). Bu türk ölkəsində bilinən bir şeydir. Ulu Tanrının izni ilə yada daşına oxumaqla yağış, soyuq külək yaradılır" (7, 335), "yatçı yatladı-şaman yada daşı ilə əfsun elədi (şaman yada daşı ilə yağış yağdırmaq üçün əfsun elədi" (8, 275) kimi ifadələrdə biz yada daşına inamın nə qədər böyük olduğunu və onun köklərinin daha qədimlərə gedib çıxdığını aydın şəkildə görə bilərik. Azərbaycanda da yağış yağdırmaqla bağlı çoxlu etiqadlar var. Onların çoxu bir-birinə oxşayır. Belə etiqadlardan bəzilərində görə, hər hansı bir daşı yağış yağdırmaq üçün çaya atardılar. Əlbəttə, bu daşlar xüsusi daş olub, "yağmur daşı" adlanır (17, 406). Ağdaş rayonunda da yada daşı ilə bağlı inanclara rast gəlinir. Yağış yağmayan zaman əhali Babadan bir daş götürür. Baba Mərəzədə bir övliyadır. Dağın başındadır və hərnişə bu dağdan su axır. Xalqın inamına görə, Babadan götürülmüş bir daşı suya qoyurlar və ondan sonra yağış yağmağa başlayır (2, 178). Anadoluda yağış yağdırmaqla bağlı inanclar geniş yayılmışdır. Şərqi Anadoluda qabayel və yağış duası üçün ziyarət edilən qayalara "Qabayel Düşəgi" deyilir. "Düşək" daha öncələri müqəddəs olmadığı halda müqəddəs bir insan tərəfindən müqəddəsləşdirilir və bu hadisədən sonra insanların əhd yerinə çevrilir. Düşəklər çox zaman niyaz edilən əhd yerlərinə çevrilir. Bunlardan bir çoxuna daş yığınları formasında rast gəlinir. Nejat Birdoğan "düşək" sözünün Azərbaycan dilində "düşmək, enmək" sözündən əmələ gəldiyini və "dədənin enəcəyi yer" anlamında işləndiyini qeyd etmişdir (28). Bunlar, həm qır örtüyünün arıyib yox olması üçün "Qaba yelə qarşı getmə" mərasimlərində, həm də quraq mövsümlərdə "Yağış duası" üçün gedilən yerlərdir. Anadoluda belə yerlər çox

dur. Onlardan bir neçəsinin adını çəkmək olar. Məsələn, Qalın kəndi yaxınlığındakı Qaya baba, Arhusu boğazındakı Çermik Baba (bu, dərənin yatağında yerləşən 20-30 tonluq bir qaya parçasıdır) və Qarasar kəndinin üstündəki Xıdır-Əlləz qayaları xalqın yağış yağdırmaq gücünə inandığı yerlərdir (21, 11). Xıdır-Əlləz türklərin mövsüm dəyişəndə müxtəlif adət-ənənələrini özündə cəmləşdirən "yaz bayramı"dır. Anadoluda yaşayan bir xalq inamına görə Novruz ilə gələn baharın ardından "Kırk İkindilər" adı verilən və qırx gün ikinci vaxtı (ikinci namazı vaxtı) yağan yağışlar nəticəsində təbiət cana gəlir, yaşıl dona bürünür və bundan sonra mayın 5-dən 6-na keçən gecə Xızır İlyasın görüşüb yer üzünə bərəkəti dağıtması ilə yaz mövsümü başlayır. Hazırda bu inamı təkcə Anadoluda deyil, Anadoludan qıraqda yaşayan türklər də bəzi dəyişikliklərlə yaşadırlar. "Xıdırhəq təpələri" düşüncəsi də islamıyyətdən öncəki inanclardan qaynaqlanaraq türklərin "dağ və təpələrin ən yüksək nöqtələrinə verdikləri önəm" ilə əlaqədardır (25, 12-13).

"Yada daşı" türk xalqlarından bir çoxunda rast gəlinən etiqadlardandır. Əbu Dulaf Kiməklərdə də yada daşının mövcud olduğunu qeyd etmişdir (24, 173).

"Divan"da eyni zamanda heyvanlarla bağlı etiqadlara da rast gəlinir. "Divan"da "kök tupulğan" bir quşun adıdır. Etiqada görə, bu quşun qanadında polad var, dağın burnuna vurunca dəlib o biri tərəfə keçir. Mahmud Kaşğari yazır ki, "mən bunu mənə çox yaxşılığı dəyən bir adamdan eşitdim". Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasında da bu quşun adına rast gəlirik.

Sözün Tuğan şahı girib meydana,
Qılinc verdi qələm Qaraxauna (12, 31).

"Tuğan" sözü türk dillərində qızılquş, şahin deməkdir. Yəni sözün qızılquşu meydana girib, qələmin ulu xanına qılinc verdi (12, 377).

Qədim insanların gündəlik məişət həyatında qorxu anlayışı da geniş yer tutmuşdur. İnsanlar qorxunu müxtəlif gözəgörünməz qüvvələrlə: cin, şeytan, qulyabani və b. ilə əlaqələndirmişlər. Buna görə də insanlar müxtəlif əfsun nəğmələri yaradaraq bu qorxunu aradan qaldırmaq istəmişlər. Qorxu nəğmələrindən birini nümunə gətirmək olar:

Həccini Ayaq altından
Nalladım Torpaq aldım.
Hüccünü Başın üstə
Nalladım Gölgə saldım.
Yol gedəndə Yurd yerinə
Yolun aydın, Mıxça çaldım.
Sağın aydın, Həcci gəz.
Solun aydın, Hüccü gəz,
Kürəyinə Sənə xətər
Qırmızı taxdım, Yetəmməz (11, 222).

"Divan"da cin, qulyabani, şeytan, əfsun, sehr, tilsim, cadu haqqında bəzi ifadələrə də rast gəlinir. "Divan"da "abaçı" sözü xortdanın adı kimi izah olunmuşdur. Uşaqları

qorxutmaq üçün "abaçı kəldi-damda-baca, xortdan gəldi" deyilir (6, 192). "Ünqüjin" in çöldə insanı öldürən cin, qulyabani olduğu göstərilmişdir (6, 201). Xınalıq kəndində belə bir inam qeyd əlınmışdır: aramsız yağışlar zamanı günəşçağırma ayını icra edilir. Bu zaman kənd gəncləri "qujul" adlı müqəvvanı bəzəyərək kənd boyu gəzdirir və "Günəşçağırma" mahnıları oxuya-oxuya pay yığırlar. Bu zaman gənclərə məhsuldarlıq və bərəkət rəmzi kimi yumurta və şirniyyat verirlər (13, 39).

"Divan"da "Tutuğluğ yer-cin çarpan yer" ifadəsinə rast gəlinir (6, 475). "Divan"da cin vurnası zamanı oxunan əfsun, sehr, dua haqqında da məlumatlara rast gəlinir. "Divan"da "kovuç-cin vurnasının nəticəsi kimi izah olunmuşdur. Cin vuran adamların üzünə soyuq su səpilir, sonra cinlərə "kovuç-kovuç" deyilir, başı üstündə üzərlik və öd ağacı yandırılır. Mahmud Kaşğariyə görə, bu söz "kaç-kaç" yəni "qaç-qaç" deməkdir. Oğuzlar isə "kovuç" əvəzinə "kovuz" ifadəsini işlədirmişlər. "Yel kovuz bitigi" ifadəsinin mənası oğuzca "cin vurnasına qarşı əfsun, sehr, dua" deməkdir (8, 162). Cin vurnası, yel vurnası "Divan"da "yelpik" kimi qeyd olunmuşdur. "Ərgə yelpik təgdi-adama yel toxundu" (8, 47), "oğlan yelpindi-uşağı yel, cin çarpdı" (8, 117) ifadələri də cin vurnası ilə bağlı rast gəlinən ifadələrdir. Cinlərin bir tayfası "Divan"da "çivi" şəklində qeyd olunmuşdur. Türklərdə belə bir inam var ki, iki boy bir-biri ilə vuruşanda həmin boyların vilayətlərində yaşayan cinlər də öz aralarında savaşırlar və öz vilayətinin adamlarına kömək edirlər. Cinlərdən hansı tərəf qalib gəlsə, o boy zəfər qazanır. Gecə vuruşan cinlərdən biri qaçsa, onların təmsil etdiyi vilayətin xaqanı da qaçır. Türk əsgərləri gecələr cinlərin atdığı oxlardan qorunmaq üçün çadırda gizlənilirlər. Bu, türklər arasında geniş yayılmış bir ənənədir (8, 213). Naxçıvan bölgəsində cinlərə "bizdən yeylər" deyirlər. Bizdən yeylər hər yerdə var, ancaq insanların gözlərinə görünmürlər. Təkcə mal-davar onları görür. Ona görə xalq arasında "qoyun-keçi olan yerdə bizdən yeylər olmaz, yoxsa ayaq altında qalıb qırıqlarlar" deyə düşünülür (4, 46). Şərqi Anadoluda da cinlərə "bizdən yeylər" deyilir. Çer və Çor "Bizdən yeylər"dəndir. Onlar daha çox mal-heyvana və var-dövlətə ziyan verirlər. Çer atı vurub öldürür ki, sahibi piyada qalsın. Çor isə iki cürdür. Ağ Çor və Qara Çor. Ağ Çor daha çox bostana, Qara Çor isə bağça-bağata və üzümə ziyan vurur (26, 23).

"Divan"da şeytanın adı "yek"dir (8, 159). Uyğur dilində yarı heyvan üzvlü yeraltı ruhlar "yek" və "içgək" adlanmışdır. Uyğurlar xəstəlik və başqa fəlakətlər gətirən varlıqları bu adlarla adlandırmışlar. Bunlar Uyğurların ulu babalarının Sibir çöllərindəki məzar abidələrinin daşlarına çəkdikləri yarı heyvan üzvlü ruh təsvirlərində yaşamaqdadır (19, 138). "Divan"da şeytanla bağlı "yek kərgəldi-şeytan lənətləndi" (7, 238), "ol yekni kərgətti-o. şeytani lənətlədi" (7, 323), "yek anı əsnətti-şeytan onu əsnətdi" (6, 295) kimi ifadələrə çox rast gəlinir. Bu ifadələrdəki "yek" sözü şeytanın adıdır.

"Divan"da "nom" sözü millət, şəriət, yasa, qanun kimi izah olunmuşdur. "Tənqri nomi-tanrının dini və şəriəti" kimi verilmişdir. Bütün dinlərə nom deyilir. M. Kaşğariyə görə bu söz çincədir (8, 142). "Divan"da rast gəlinən "bürxan" (6, 428) və "furxan" büt, "furxan əvi" (9, 196) isə bütxana deməkdir. Müsəlman olmayanların ruhani başçısı (buddist rahibi) "Divan"da "toyın" kimi verilmişdir. Bu, islam dinindəki imam və müfti dərəcəsinə bərabər tutulan ruhani tituludur. Toyın həmişə bütün yanında durur, kitab və kafirlik hökmlərini oxuyur. "Toyın burxanka yükündi-toyın

(buddist rahibi) bütə səcdə etdi" (8, 77) ifadəsində bütələrə səcdə olunduğunu aydın şəkildə görmək olar. "Divan"da islamiyyətdən öncə türklərin nəzir üçün, yaxud tanrıya yaxınlıq əldə etmək üçün bütələrə kəsdiqləri qurban "yağış" kimi izah olunmuşdur (8, 18). Ötökən Xaqanlıqı zamanında uyğurlarda da qurban yerləri "yağışlıq" adlanırdı (19, 132).

"Divan"da göydən nazil olan səmavi kitablardan hər biri: (Tövrat, İncil, Zəbur və ya Quran) "biti" kimi verilmişdir (8, 207). "İkinci-ikinci, ikinci namazı vaxtı" (6, 196), "ol yükünç etti-o, namaz qıldı. (Oğuzca)" (6, 223), "yalavaç-peyğəmbər" (8, 48), "savcı-ulu tanrının göndərdiyi peyğəmbər. Bu sözün əsli "sav"dır. "Sav" söz, atalar sözü mənasındadır, peyğəmbərlər də bunları çatdırır" (8, 379), "kul tənqriyə yinçələndi-qul tanrıya qulluq etdi, ibadət və səcdə elədi, oruc tutdu, namaz qıldı, qorxdu" (8, 385), "yükünç-Qıpçaqca namaz deməkdir. Tənqriyə yükünç yükündü-tanrıya səcdə etdi, namaz qıldı" (8, 324) ifadələri islam dininin artıq türklər arasında yayıldığından xəbər verir. Eyni zamanda insanların oruc tutaraq, namaz qılaraq ibadət etmələri də qeyd olunmuşdur. "Divan"da rast gəlinən "ər yundu-adam əbdəst aldı" (8, 64), "kəs-kəsək, qurudulmuş gil parçası. Əbdəstdən sonra bununla təmizlənilir" (6, 343) ifadələrindən aydın olur ki, namaz qılmazdan öncə əbdəst alırlarmış. Ulu Tanrı qırx min əsgəri olan islam sərkərdəsi Arslan Təkin Qazi ilə savaşa yeddi yüz min əsgəri olan Bükə Budraqını (Yabakuların ən böyük bahadırı) məğlubiyyətə düşər etdi. Mahinud deyir ki, mən bu savaşa iştirak edənlərdən bu qədər çox qoşunu olduğu halda yağının niyə məğlub olduğunu soruşdum. Mənə belə cavab verdilər: biz özümüz də bu işə mat qaldıq, bunun səbəbini əsir düşən kafirlərdən soruşduq, bu qədər çox olduğunuz halda niyə yenildiniz dedik. Onlar bildirdilər ki, davullar vurulub şeypurlar çalındığı zaman başımızın üstündə yaşıl bir dağ gördük, bu dağ bütün göyü örtmüşdü. Dağdan saysız-hesabsız qapılar açıldı və qapılardan üstümüzə cəhənnəm odu yağmağa başladı. Biz də bundan vahiməyə düşdük və məğlub olduq. Mən də (Mahmud Kaşğari-P.S.) bu, əleyhissəlam peyğəmbərimizin müsəlmanlara bəxş etdiyi möcüzələrdən biridir dedim" (8, 214-215).

Qurbanvermə adəti qədim dövrlərdən indiyə qədər türk xalqlarında mövcud olmuşdur. Tanrılara əsasən heyvanlardan qurban verirdilər. Qurbanlıq seçilmiş heyvanlar isə yalnız erkək heyvan olmalı idi. "Divan"da "ıdhuk" sözü "qutlu və mübarək olan hər şey" mənasında izah olunmuşdur. Qurban deyilmiş hər bir heyvana bu ad verilmiş. Ona yük vurulmur, südü sağılmır, yunu qırılmır. Sahibinin əhd elədiyi qurban üçün saxlanılmış (6, 134). Qurban olaraq seçilmiş at skeletlərinə bozqır-Türk qövlərinə aid olan məzarlarda tez-tez rast gəlinir. Asya Hun imperatorlarına aid kurlanlarda at cəsədlərinə təsadüf olunmuşdur (20, 213). Cəfər Cabbarlının dini dünya-görüşünü araşdıran etnoqraf Həqiqət Zahidova Cəfər Cabbarlının qurban vermə ayini ilə bağlı fikirlərini yazmışdır: " Qədim insanlarda belə bir fikir formalaşdı ki, insan müəyyən ayinləri və inancları yerinə yetirməklə Allahı öz ruhuna hopdura bilər. Allahı öz hədəfində yerləşdirə bilər və bununla da öz Allahına qovuşaraq vəhdət təşkil etməklə həyatın və təbiətin çətinliklərindən qurtulmağa nail ola bilər. Bütün bunlar isə hər şeyin insanın arzusuna, istəyinə uyğun olaraq bərqərar olunması üçün həm də qurbanların verilməsi vacib hesab olunurdu" (16, 92).

Türk dilində din adamlarına "kam" deyilirdi. Türk ləhcələrində bu söz çox işlənmişdir. Bu sözə ilk dəfə Avropa hunlarında rast gəlinəndi qeyd olunmuşdur (Atakam, Eş-kam) (20, 215). "Divan"da da "kam" sözü qam, kaman, şaman kimi izah olunmuşdur (8, 157). Yaşar Çoruhluya görə, Göy və Yer/Sunun ana rəmzləri sayılan Göy və Göydə mövcud olan tanrılar yerüzü və yerüzündə yaşayan insanlar və ruhlar ilə, Yeraltında mövcud olan pislik törədən ilahələrdən, varlıqlardan ibarətdir. Bütün bunlar arasında əlaqəni "kam" və ya "şaman" dediklərimiz din adamları yaradırlar (17, 17). "Divan"da xristianların orucu "baçak" kimi qeyd edilmişdir (6, 410).

Mahmud Kaşğari yazır ki, tübütlər/tibetlər Türk diyarında yaşayan qələbəlik bir qövmüdür. Onlar yaşayan yerdə çoxlu müşk geyiki olur. Bu geyiklərin göbəklərini kəsib götürürlər. Bu bir müşk qutusudur. Göbək müşkü deyilən də budur (6, 362).

Mahmud Kaşğariyə görə, kulbak da bir türk abidinin, din ulusunun adıdır. "Divan"da rast gəlinən bir bilgiyə görə, bir gün sərt bir qaya üzərinə "tənqri kulu Kulbak" yazır, yazı ağappaq meydana çıxmış, o biri gün ağ qaya üstündə bu yazını yazırlarmış, yazı qara olaraq görünmüş. İzləri də bu günə qədər qalır (6, 460). Bunları M.Kaşğari kimlərsə dillərindən yazmışdır.

M.Kaşğarinin "Divan"ında inanılara da önəmli yer verilmişdir. "Bitik" (6, 385) və "yalvı" (8, 35) sözləri əfsun, sehr, cadu, tilsim, talisman kimi izah olunmuşdur. Sehbaza isə "yalvıçı" deyirdilər. Etnoqraf Ə.Əliyev Gürcüstan azərbaycanlılarının XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid ailə məişətini tədqiq edərkən uşaqları bədnəzərdən qorumaq üçün onların köynəyinin çiyinə tikilən nəzər duasını "pitik" olaraq izah etmişdir. Bu nəzər duasını mollaya və ya inanılmış seyidlərə yazdırarmışlar. Duanı üçkünə formada qatlayandan sonra göy və ya yaşıl parçaya bükürlər (5, 93).

"Divan"da falçılıq, kahinlik, adamın qəlbindəkiləri bilmək, fikrindən keçənləri oxumaq, telepatiya anlayışlarının hamısı "ırk" sözü ilə ifadə olunmuşdur (6, 116). "Kam ırkladı" ifadəsi "Divan"da "şaman kahinlik etdi, fala baxdı" kimi izah olunmuşdur (8, 380).

"Divan"da uşaqları gözdəymədən, bədnəzərdən qorumaq üçün müxtəlif ayinlərin, əfsunların izahına da rast gəlinir. Onlardan bir neçəsini nümunə gətirmək olar: "Ögit" gözdəymədən qorunmaq üçün uşaqların üzünə sürülən bir dərmandır. Bu dərman zəfərana bəzi şeylər qarışdırılaraq hazırlanır (6, 124). "İsrık" uşaqları pərilərə və bədnəzərə qarşı əfsunlamaq üçün dərman hazırlanan zaman deyilir. Uşağın üstünə tüstü verib "ısrık-ısrık" deyilir ki, bu da "ey pəri, ısırılmış olasan, yəni qapılmış, tutulmuş olasan" deməkdir (6, 163).

Türklər orta əsrlərdə olduğu kimi, indi də üzərlikdən göz qaytarmaq, bədnəzərdən qorunmaq məqsədilə geniş şəkildə istifadə edirlər. "Divan"da üzərlik otu haqqındakı izahlar xüsusilə maraqlıdır. Kaşğariyə görə üzərlik otu "yıldız ot" kimi ifadə olunmuşdur. Uç və Barsğan dillərində isə "əldrük" kimi işlənmişdir. Oğuzların dilində onun adı "yüzərlik"dir (8, 20). İndi də Azərbaycanda onun adı elə üzərlikdir. Üzərlik bitkisinin toxumu isə "əldrük" adlanırdı (8, 358). Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda da üzərlikdən geniş şəkildə istifadə olunur. Azərbaycanın əksər bölgələrində, o cümlədən Bakı şəhərində üzərliyi həm yandırılıb tüstüsünü evə buraxmaqla, həm də onu evdə, maşında və s. saxlamaqla bədnəzərdən qorunmağın mümkünlüyünə inanırlar. Şirvan folklorunda üzərliklə bağlı bir çox nümunələrə rast gəlinir: "Üzərliyi muncuq kimi sa-

pa düzüb uşağın boynundan assan, ona göz dəyməz. Üzərliyi dəstə bağlayıb evin kandarından asarlar ki, ev-əşiyə bədnəzərlər toxunmasın" (3, 35). Üzərlik haqqındakı bir ovsun nəğməsində bu fikir aydın şəkildə ifadə olunmuşdur ki, üzərlikdən əsasən göz-dəymənin qarşısını almaq üçün istifadə edirlər.

Üzərliksən, havasan,
Min dərdə davasan.
Balama göz vuranın
Gözlərini ovasan

Üzərliyin çatdasın,
Yaman gözlər partdasın,
Ağrın-bəlan tökülsün,
Dərd üstündən atdasın (1, 387).

Bakı əhalisi bədnəzərdən qorunmaq üçün nəzər duası yazdırıb, bir az sarımsaq qabığı, bir az pişik tükü və üzərliyi bir-birinə qarışdırıb oda atıb yandırır (15, 117).

"Divan"da "abakı" (6, 193) və "kösgük" (6, 238) göz qaytarmaq üçün bostana, üzünü bağlarına qoyulan müqəvva, bostan oyuğu kimi izah olunmuşdur. Heyvanları gözdəymədən qorumaq üçün onların da boynuna müxtəlif cür muncuqlar taxırdı. Bunlardan biri "Divan"da monçuk kimi qeyd olunmuşdur. Monçuk "Divan"da belə izah olunmuşdur: "atın boynuna taxılan qiymətli daş, aslan dırnağı, talisman kimi şeylər" (6, 460). Bahaəddin Ögəlin qeydlərində də muncuq "atların boynuna taxılan inci, dəyərli daş" kimi verilmişdir (22, 281). "Süksük" isə "Divan"da oduncağı möhkəm olan dağdağan ağacı kimi izah olunmuşdur. Azərbaycanda indi də dağdağandan göz qaytarmaq, dərd-bəladan, şər qüvvələrdən qorunmaq məqsədilə istifadə olunur. Azərbaycanlılar dağdağan ağacına qədimdən xüsusi pərəstiş edirdilər. Xalq təsəvvüründə dağdağan ağacı insanları gözdəymədən, bədnəzərdən qorumaq gücünə malikdir. Dağdağan ağacı Azərbaycanın hər yerində müqəddəs sayılmış və ona sitayiş edilmişdir (10, 410). Şəki-Zaqatalada xalq arasında dağdağanla bağlı yaranmış inama görə, dağdağan ağacından balaca bir çubuq kəsərkən ağacın dibinə mütləq çörək və pul qoyulmalıdır. Yoxsa dağdağan ağacı həmin adama qarğıyar (14, 275).

Xalq inanlarından biri də alqış və qarğışlardır. "Divan"da "alkış-alkış, dua etmək, kimisə öymək, yaxşılıqlarını saymaq" kimi izah olunmuşdur (6, 161). "Ol bəggə alkış berdi-o, bəyə alqış, dua etdi" (6, 161), "al anı kərgadı-arkadı-o, onu qarğadı, lənətlədi, pisliklərini saydı-tökdü" (6, 308). "Divan"da "sögəlgə sufşadı-dua oxuyub xəstəyə üflədi" ifadəsinə də rast gəlinir (8, 260).

Türklərin ruhlarla bağlı inanlarından biri də "tiki"dir. Mənası gecələr eşidilən səs deməkdir. Türklərin inamına görə, ruhlar ildə bir dəfə gecə vaxtı yaşadıkları yerlərdə yığışır və xalqı ziyarət edirlər. Həmin gecə bu səsi eşidən adam ölür. Bu inam türklər arasında geniş yayılmışdır. Bu söz dildə "tiki" şəklində işlənsə də, M.Kaşğarinin fikrincə, "təgi" şəkli daha düzgündür (8, 217).

Göründüyü kimi, M.Kaşğarinin "Divan"ında türk xalqının qədim dini təsəvvürləri, inam və etiqadları haqqında zəngin materiallar toplanmışdır. Onların müqayisəli təhlili maraqlı nəticələrə gətirib çıxarır.

QAYNAQLAR

1. Abdulla B. Xalq inancları. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, s.375-400.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, XVI kitab (Ağdaş folkloru), Bakı:Səda, 2006, 496 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, XI kitab (Şirvan folkloru), Bakı:Səda, 2005, 443 s.
4. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı.1994, 388 s.
5. Əliyev Ə. XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı:Elm, 2012, 156 s.
6. Kaşğari Mahmud. "Divanü Lügət-it-Türk". Dörd cildə. I cild (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əsgər). Bakı, "Ozan", 2006, 512 s.
7. Kaşğari Mahmud. "Divanü Lügət-it-Türk". Dörd cildə. II cild (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əsgər). Bakı, "Ozan", 2006, 400 s.
8. Kaşğari Mahmud. "Divanü Lügət-it-Türk". Dörd cildə. III cild. (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əsgər) Bakı, "Ozan", 2006, 400 s.
9. Kaşğari Mahmud. "Divanü Lügət-it-Türk". Dörd cildə. IV cild. (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əsgər) Bakı, "Ozan", 2006, 400 s.
10. Quliyeva R. Qədim dini etiqadlar // Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, s.403-420.
11. Nəbiyev A. Əfsunlar və əski inanclar // Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış. Bakı: Elm, 1984. s. 216-223.
12. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin.Bakı:Yazıçı, 1983. 401 s.
13. Paşayeva M. Azərbaycanın qədim diyarı Xınalıq. Bakı:Azərənşr, Bakı, 2006, 60 s.
14. Paşayeva M. Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr (XIX-XX əsrin əvvəlləri. Şəki-Zaqatala bölgəsinin materialları üzrə). Bakı:Azərənşr, 2008, 308+24 səh. rəngli.
15. Şahbazov T.S. Bakı əhalisinin ibtidai inam və etiqadları haqqında // "Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası". AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun jurnalı. Bakı. 2008. №2. s. 114-124
16. Zahidova H. Cəfər Cabbarlının dini dünyagörüşü. Bakı:Elm, 2012.218 s.
17. Çoruhlu Yaşar. Türk sanatında görülen hayvan figürlerine "Gök" və "Yer" simbolizmi açısından bir bəkiş. Türk Dünyası Araştırmaları. 1993 №87, s.17-42.
18. Ekincikli Mustafa. Türk İnanç ve Dini Hayatının Tarihi Seyri /Türk Dünyası Araştırmaları 1991. №75. s.27-46
19. Esin E. Uyğur Sanatı. Türk Ansiklopedisi. Cilt XXXIII. Ankara-1984. s.131-141.
20. Kafesoğlu İbrahim. Din /Türk Dünyası El Kitabı /Coğrafya-Tarih. Birinci cild. İkinci baskı. Ankara-1992. s.208-215.

21. Kutlu Özen. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançların İzleri /Türk Dünyası Araştırmaları 1991. №75. s.9-20
22. Ögel Bahaeddin. Türk Kültür Tarihine Giriş / Türklerde tuğ ve Bayrak (Hunlardan Osmanlılara). Ankara. 1991.VI cild. 505 s.
23. Ögel Bahaeddin. Türk Mitolojisi. İki cildde. II cild. İstanbul. 2001. 164 s.
24. Özergin M. Kemal. Kimekler // Türk Dünyası El Kitabı. Coğrafya-Tarih. Birinci cilt. İkinci Baskı. Ankara. 1992, s. 160-174.
25. Yaprak Pelin Yılmazoğlu Ertürk. Çankırı Merkezde Hıdırellez Geleneği /Motif Halk Oyunları Eğitim ve Öğretim Vakfı Dergisi. Yıl:19 Sayı:62 : 2013. s.12-15.
26. Zeynalabidin Makas. Yaşar Kalafat. Karşılaştırmalı Türk Halk İnançları / Azerbaycan-Doğu Anadolu. 117 s.
27. Kubeyhatun.wordpress.com. / Eski türklerde gizli tabiat kuvvetlerine inanma (iye inancı). Doç. Dr. Celal B. Memmedov
28. Turkoloji.eu.edu.tr /halkbilim/ . Kutlu Özen / Sivas ve Divriği yöresindeki dede dölşekleri.

Периназ САДЫГЛИ

Религиозные представления в «Дивани Лугат-ит-Тюрк» Махмуда Кашгари

Резюме

«Дивани Лугат-ит-Тюрк» Махмуда Кашгари является незаменимым этнографическим источником. В «Диване» большое место выделено религиозным представлениям тюркского народа.

В данной статье на основе сведений, собранных в «Диване», изучены религиозные представления тюркского народа, в том числе взгляды Тенгри и тенгрианство, проведены обобщения полученных результатов.

Perinaz SADIGLI

A religious belief in the “Divanu Lughat-it-Turk” of Mahmud Kashgari

Summary

“Divanu Lughat-it-Turk” of Mahmud Kashgari is the peerless as ethnographic source. There are also were made wide room for a religious belief of the turkic people in the “Divan”.

In the article, on the basis of information giving in the “Divan”, was made generalization, was investigated a religious belief of turkic people, including thoughts in connection with God (Tanri) and goddess (tanricilig).